

Ганна КОРЖ

ПОСТМОДЕРНІСТСЬКА ТРАНСФОРМАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Формування постмодерністського мислення є актуальним для відродження української культури, визволення її від панування ідеологічних кліше, стереотипів. У статті здійснено аналіз конфігурації історичної пам'яті у контексті постмодерністської парадигми.

Ключові слова: історична пам'ять, постмодернізм, реальність, метафора.

Постановка проблеми. На початку ХХІ століття суспільство все більше усвідомлює зростання активності історії, могутня різнопланова дія якої впливає на політичне і культурне життя країн. Водночас, сучасний історичний дискурс зазнає впливу загальнокультурних тенденцій і дедалі частіше характеризується як постмодерністський.

Головний виклик постмодернізму в історичній думці спрямований проти метанаративів, які розглядають історію як єдиний прогресивно поступальний процес, проти уявлення класичної науки, яке зберігається в сучасній історіографії, що історична реальність є зовнішньою щодо суб'єкта, що пізнає, тому історія виступає не чим іншим як реконструкцією минулого. Постмодерністська парадигма, на відміну від класичної методології, тлумачить реальність минулого не як об'єктивну, а як таку, що конструюється мовною та дискурсивною практикою. Мова йде про те, що суб'єкт пізнання знаходиться в середовищі певної мовно-культурної реальності, яка виявляє себе у прихованих лінгвістичних структурах людського мислення, в ідеологічних, ціннісних поглядах автора, в підпорядкованості культурним особливостям часу, які стають передумовою уявлень дослідника.

Постмодернізм як філософія і загальнокультурна течія вплинув головним чином на теорію історичного пізнання. У новітній історіографії сформувались дві течії, в яких виявився потужний вплив постмодерністських тенденцій: нова культурна та нова інтелектуальна історія. Синтез цих течій є плідним в дослідженні царини історії історичної свідомості, зокрема історичної пам'яті.

Аналіз актуальних досліджень. Дискурсивний простір пам'яті формувався поступово. Нині постійно розширюється, оновлюється і модифікується список "батьків-засновників" memory studies, серед них – Ф. Ніцше, Дж. Г. Мід, Ст. Беньямін, Л. С. Виготський та ін. Цікаві думки, що ретроспективно вписуються в "меморіальну парадигму", можна виявити у К. Маркса і Г. Зіммеля [1, с. 24].

Починаючи з середини ХХ століття, філософи, історики, соціологи звертались до феномена історичної пам'яті, що знайшло своє відображення в роботах європейських науковців – В. Вернера, В. Вжоска, О. Гнатюк,

Е. Гобсбаума, С. Єкельчика, Р. Козеллека, П. Коннертона, П. Нора, П. Рікера, Й. Рюзена, Р. Стобецького, М. Хальбвакса, П. Хаттона; українських науковців – О. Антонюка, Г. Бондаренка, В. Жадька, Ю. Зерній, М. Козловця, Г. Коньшиної, І. Кресіної, Л. Нагорної, М. Рябчука, Н. Яковенко; російських науковців – А. Васильєва, А. Полетаєвої, Л. Рєпіної, І. Савельєвої, Ж. Тоценка та інших.

Мета статті – враховуючи множинність репрезентацій історичної пам'яті в полі культури артикулювати її зміст у класичному та постмодерністському філософських дискурсах.

Виклад основного матеріалу. Дефініція історичної пам'яті з'являється в модерній культурі ХІХ століття для позначення певного простору людських уявлень про минуле. Перехід від бачення пам'яті як феномена індивідуальної свідомості, що локалізована в голові людини, і є статичним сховищем “слідів”, інформаційних відбитків, до розуміння того, що зміст пам'яті, структуризація, пригадування або забуття інформації в значній мірі визначається ззовні, пануючими в соціальній групі нормами, потребами поточної політичної ситуації тощо, пов'язаний з іменами французького філософа, соціолога, соціального психолога М. Хальбвакса (1877–1945) і німецького мистецтвознавця А. Варбурга (1866–1929) [1, с. 24, 25].

М. Хальбвакс був учнем філософа-інтуїтивіста Анрі Бергсона і одного із засновників французької соціологічної школи позитивізму Еміля Дюркгайма. М. Хальбвакс розглядав історичну пам'ять як соціальне явище, як уявлення соціальної групи про своє минуле. Він вважав, що “історія зазвичай починається в той момент, коли закінчується традиція, коли затухає або розпадається соціальна пам'ять”. Тобто історична пам'ять являє собою далеке минуле, яке вже не існує як колективна пам'ять і з яким утрачено живий контакт. Крім того, колективна пам'ять складається з численних голосів різних груп, тоді як історичний наратив монолітний [11].

В праці “Соціальні рамки пам'яті” М. Хальбвакс для аналізу суспільної складової індивідуальної і групової пам'яті використовує поняття “рамки”. “Найчастіше я згадую про щось тому, – пише дослідник, – що до цього спонукають мене інші, що їх пам'ять допомагає моїй пам'яті, а моя пам'ять спирається на їхню пам'ять... В такому сенсі виходить, що існує колективна пам'ять і індивідуальні рамки пам'яті, і наше індивідуальне мислення збігне до спогадів, оскільки воно поміщене в ці рамки і бере участь в цій пам'яті” [12, с. 28, 29].

Концепції М. Хальбвакса і А. Варбурга так або інакше пов'язані з “реалістичною” тенденцією в соціальній думці, схильній приписувати реальне буття колективній суті, колективній свідомості. М. Хальбвакс вийшов із школи Е. Дюркгайма, який стверджував, що суспільство і уявлення, які виробляються ним, – “реальність особливого роду”. А. Варбург, спадкоємець німецької ідеалістичної філософії, допускав існування “колективної душі”, на якій яскраві події минулого залишають “відбитки” [1, с. 29].

Найбільш послідовним продовжувачем традиції Е. Дюркгайма у вивченні носіїв пам'яті в сучасних меморіальних дослідженнях можна вважати американського вченого П. Коннертона. Для нього соціальна пам'ять – це, перш за все, система церемоній, ритуалів і тілесних практик, за допомогою яких визначена соціально значуща інформація закріплюється, використовується і передається. Дослідник підкреслює, що історична реконструкція не залежить від соціальної пам'яті. Але, незважаючи на це, практика історичної реконструкції може отримувати подальший направляючий поштовх від пам'яті соціальних груп. Своєю чергою, і пам'ять соціальних груп може набирати певної форми в залежності від практики історичної реконструкції [6, с. 32, 33].

Наголос М. Хальбвакса на соціальній контекстуалізації індивідуальної пам'яті вплинув на французького дослідника П'єра Нора. Його знаменита серія книжок “Місця пам'яті” була спробою описати розмаїття французьких пам'ятників, місцевостей та образів як “місць” пам'яті, які колись були живою колективною, але вже давно перетворились на інституалізовану історичну пам'ять. У цій інтерпретації сучасна колективна пам'ять охоплює як історичну пам'ять – наші знання про минуле, так і соціальну пам'ять прожитого нами досвіду, але остання приречена зникнути, а на її місці в наступних поколіннях постане наукова історична пам'ять про наші часи [2, с. 27]. У понятті “Місця пам'яті” втілена єдність духовного і матеріального порядку, яка з часом і за волею людей стала символічним елементом спадщини національної пам'яті спільноти.

“Всі історичні і наукові підходи до пам'яті, – пише П'єр Нора, – будь їх предметом пам'ять нації або соціальних ментальностей, мали справу з *realia*, з самими речами, гранично живу реальність яких вони прагнули пізнати. На відміну від всіх історичних об'єктів, місця пам'яті не мають референції в реальності. Або, швидше, вони самі є своєю власною референцією, знаками, які не посилають ні до чого, окрім самих себе, знаками в чистому вигляді. Це не означає, що у них немає змісту, фізичного існування та історії, зовсім навпаки. Але місцями пам'яті їх робить якраз те, завдяки чому вони вислизують від історії” [7, с. 48, 49]. Отже, ми бачимо, як поступово з'являється проблематизація історичної пам'яті, що пов'язана з втратою довіри до метанаративів в ситуації постмодерну.

Варто зазначити, що останнім часом у соціально-гуманітарних науках спостерігається “меморіальний бум”, який привів багатьох дослідників до висновку, що на сьогоднішній день сформувалася (або формується) нова парадигма соціально-гуманітарних досліджень, пов'язана з поняттями “пам'ять”, “спогад”, “забуття” [1, с. 19].

Ця тенденція виявляє себе зокрема через термінологічні неологізми, такі як “соціальні рамки пам'яті” (М. Хальбвакс), “культурна пам'ять” (Я. Ассман), “місця пам'яті” (П. Нора), “автобіографічна пам'ять” (Д. Робінсон), “гаряча і холодна пам'ять” (К. Леві-Строс), “пам'ять-звичка” (П. Коннертон), “мистецтво пам'яті” (Ф. Йейтс).

Зазначені неологізми є метафорами, які мають принципове значення в постмодерністських текстах. Теоретики постмодернізму вслід за М. Гайдегером стверджують, що дійсна мудрість лежить по той бік від логічного мислення і найбільш глибинні сенси можуть бути виражені не дискурсивно, а за допомогою літературних і художніх засобів, серед яких найважливіше місце належить метафорі, що викликає потоки асоціацій [8, с. 13]. Метафора в їх ряду заслуговує на особливу увагу, оскільки здатна через “перенесення” (внутрішнього зіставлення), що міститься в ній, змінити акценти або взагалі привести до переосмислення факту або події, що описуються. “Творець метафор, – підкреслює П. Рікер, – це майстер з даром слова, який з виразу не придатного для буквальної інтерпретації, створює вислів, значущий з погляду нової інтерпретації, яка цілком заслуговує на назву метафоричну, оскільки породжує метафору не тільки як те, що відхиляється від норми, але і як щось прийнятне” [9, с. 419].

Виявлення і виведення зовні метафоричних виразів – процес неодмінно особистісний, оскільки в цих виразах містяться суто суб’єктивні переживання і враження, в їх виборі виявляються особливості мислення і світогляду конкретної особи. Проте цілий ряд авторів зарубіжної і вітчизняної соціогуманітарної науки відзначає надособовий характер метафор. Оскільки мова підпорядковує людину і суспільство своїм структурам, створений за допомогою художніх тропів світ знаків, сенсів і стосунків перестає бути індивідуальним одиночним досягненням, а набуває самостійності і продовжує незалежне від автора існування в соціумі. Отже, потім “прийнятне” перетворюється на широко поширені реалії.

Первинне ненормоване використання мовних виразів і зворотів у вигляді метафор дозволяє швидко виявити найбільш точне нове розуміння явище і подій, а потім закріпити його в соціокультурній реальності у вигляді норм. Таким чином, метафори змінюють підходи до сприйняття і збагнення світу, і тому “вони грають певну роль в культурній еволюції” [9, с. 360]. Метафори історичної пам’яті беруть участь у культурній динаміці, впливають на спосіб історичного мислення, узаконюють певні політичні, соціокультурні, наукові та інші реалії.

В українській історіографії постмодерністська парадигма почала поширюватися з другої половини 1990-х рр., відтоді у вітчизняній науці набуває актуальності проблема взаємовідносин історії, ідеології й політики. Не менш важливим постає питання методологічної самоідентифікації історичної науки, в якій виразно виявляються дві тенденції: з одного боку, прагнення до збереження методологічних традицій об’єктивістського характеру класичної науки, а з іншої – нове покоління істориків все активніше використовує методологічні ідеї суб’єктивістської епістемології.

Нові завдання переосмислення закономірностей вітчизняного історичного процесу вимагають розширення співробітництва вчених-істориків зі спеціалістами широкого спектра соціогуманітарних дисциплін, насамперед

філософії, культурології, соціології, політології, етнології. Тому до обговорення проблем історичної пам'яті залучається все більш широке коло науковців.

До простору історичної свідомості спільнот та індивідів львівський історик Л. Зашкільняк включає історичне знання, витворене професіоналами, особистий і колективний досвід, історичну пам'ять, отже, простір історичної свідомості спільнот та індивідів уживається (або й конфліктує) з особистим і колективним досвідом, історичною пам'яттю [3, с. 3].

Київська дослідниця Н. Яковенко вважає, що “історична пам'ять – красива метафора й не більше. Адже людська пам'ять про пережите зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого – певне “колективне переживання”, яке згуртовує спільноту... В цьому сенсі “історична пам'ять”, по суті, тотожна мітові, бо вибирає з хаотичного плину сущого лише якісь певні, потрібні спільноті, вартості, а також дає змогу долати тимчасовість і скороминущість життя окремої людини” [15, с. 34, 35].

Існує думка, що наприкінці минулого століття внаслідок значного сплеску наукового інтересу до історичної пам'яті, остання з художньої метафори поступово перетворюється на наукове поняття [4, с. 47]. Ці погляди не підтримує Н. Яковенко, оскільки історична пам'ять, на її погляд, аж ніяк не корелює з науковим історіописанням – завжди дискусійною й засадничо фрагментарною реконструкцією минулого [15, с. 35].

Російські науковці І. Савельєва й А. Полетаєв визнають за історичною пам'яттю певне кліше, яке поряд з колективною, соціальною, культурною пам'яттю є “не зовсім вдалим, хоча боротися з ними, очевидно, запізно” [10, с. 64].

Інших поглядів дотримується нідерландський філософ, історик, дослідник культури Й. Хейзінга. Він вважає дослідження окремих професійних істориків частиною пам'яті. Вчений зазначає: “Будь-яке історичне знання про один і той же предмет – незалежно від того, чи є цим предметом місто Лейден або Європа в цілому, – виглядає в голові ученого А зовсім не так, як в голові ученого Б, навіть якщо обидва вони прочитали абсолютно все, що можна було прочитати на дану тему. У окремому мозку історичне знання ніколи не може бути чимось більшим, ніж пам'ять, звідки можуть бути викликані ті або інші образи” [14, с. 219].

Проте засновник теорії історичної пам'яті М. Хальбвакс вважав, що історія починається там, де пам'ять закінчується і, по спостереженню П. Хаттона, “ніколи не дивився на історію як на різновид офіційної пам'яті, як на репрезентацію минулого, санкціоновану авторитетом науки” [13, с. 198].

До явищ соціального та культурного життя, зміст яких визначається представниками різних спільнот та соціальних груп про реальність, відносять історичну пам'ять російські дослідники. На їх думку, склад історичної пам'яті багато в чому залежить від суб'єктивних та емоційних аспектів [5, с. 19].

Ці погляди збігаються з думкою, що минуле – це конструкція, яка створюється в сьогоденні, і наші сьгоднішні репрезентації минулого – це

зовсім не те, “як воно було насправді”, а всього лише чергові конструкції. В ідеологізованому трактуванні, яке активно розвивають представники французького і американського постмодернізму, конструкція минулого є об’єктом маніпуляцій і виступає як одна з форм “владного дискурсу”, що нав’язує масам образ минулого (так само як і сьогодення і майбутнього), вигідний інтелектуальним і політичним елітам. Але якщо в роботах постмодерністів цей феномен виступає як об’єкт дослідження, то окремі політичні групи і організації узяли його на озброєння як практичне керівництво до дії [10, с. 63].

Прагнучи об’єднати різноманітні підходи до історичної пам’яті, дослідники вважають, що “парадигма пам’яті” потребує побудови загальної теорії організації минулого в культурі, в своєрідній “граматиці культурної пам’яті”. Інакше окремі (і навіть блискучі) зразки вивчення змісту культурної пам’яті тієї або іншої соціальної групи, або ж конкретно-історичні способи маніпулювання нею, не можуть бути порівняні між собою на загальних підставах і збудовані в більш-менш цілісну дослідницьку програму. Виявлення таких загальних форм дозволяє, з одного боку, бачити формальну сторону конкретного матеріалу, а з іншого боку, розглядати варіанти конкретно-історичного наповнення тієї або іншої форми [1, с. 38].

В даний час увагу дослідників привертають все нові і нові “види” носіїв пам’яті. З цієї точки зору розглядаються архітектурні споруди, пам’ятники, витвори мистецтва, мова, фільми, шкільні підручники, художня і наукова література тощо. Власне, саме той факт, що “меморіальна” точка зору дозволила розглянути у взаємозв’язку величезний комплекс явищ культури, до того часу мало зв’язаних в науковому дискурсі, є основним аргументом на користь “парадигматичності” дослідницького поля *memory studies* [1, с. 34].

Слушно зауважує А. Васильєв, що неможливо говорити про буття колективної (історичної) пам’яті в буквальному розумінні, проте щось заважає і визнати це поняття чистою метафорою [1, с. 29].

Висновки. Зважаючи на означені підходи, ідеї та критичні зауваження, можна констатувати, що конфігурація історичної пам’яті у контексті постмодерністської парадигми визначається полісемантичністю її проявів та образів. Прихильники формально-семіотичних методів у дослідженні минулого не вважають історичну пам’ять науковою категорією. На наш погляд, продуктивна плідність терміну обумовлюється людиновимірністю культури та історії в ситуації постмодерну. Історична пам’ять – як в якості чистої метафори, так і у вигляді культурних утворень різного роду – абсолютно органічна певному типу культури. Постмодернізм переконаний у принциповій неможливості достовірного знання про минуле, але постмодерністська критика присутня переважно у працях теоретичного характеру. Важливо зазначити, що актуальна сучасність ширша за постмодерн, тому дослідження конфігурації історичної пам’яті в сучасній культурі не може бути обмежене тільки постмодерністським контекстом.

Література

1. Васильев, А. Г. Современные memory studies и трансформация классического наследия [Текст] / А. Г. Васильев // Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / под редакцией Л. П. Репиной – М. : Кругъ, 2008. – С. 19–49.
2. Єсельчик, С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві [Текст] / С. Єсельчик. – К. : Критика, 2008. – 304 с.
3. Зашкільняк, Л. Сучасна світова історіографія : посібник для студентів історичних спеціальностей університетів [Текст] / Л. Зашкільняк. – Львів : ПАІС, 2007. – 312 с.
4. Зерній, Ю. О. Державна політика пам'яті в Україні : становлення та сучасний стан [Текст] / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3 (8). – С. 41–51.
5. История исторического знания : пособие для вузов [Текст] / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – 2-е изд., стереотип. – М. : Дрофа, 2006. – 288 с.
6. Коннертон, П. Як суспільства пам'ятають [Текст] / П. Коннертон / пер. з англ. С. Шліпченко. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
7. Нора, П. Проблематика мест памяти Франция-память [Текст] / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – С. 17–50.
8. Полозова, И. В. Метафоры в философии постмодернизма [Текст] / И. В. Полозова // Вестник Московского университета. – Серия 7. Философия. – 2003. – № 2. – С. 13–29.
9. Рикер, П. Метафорический процесс как познание, воображение и ощущение [Текст] / П. Рикер // Теория метафоры : сб. : пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз / вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой; пер. под ред. Н. Д. Арутюновой, М. А. Журиной. – М. : Прогресс, 1990. – С. 416–434.
10. Савельева, И. М., Обыденные представления о прошлом; теоретические подходы [Текст] / И. М. Савельева, А. В. Полетаев // Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / под ред. Л. П. Репиной – М. : Кругъ, 2008. – С. 50–77.
11. Хальбвакс, М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41) [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>
12. Хальбвакс, М. Социальные рамки памяти [Текст] / М. Хальбвакс / пер. с фр. и вступительная статья С. Н. Зенкина. – М. : Новое издательство, 2007. – 348 с.
13. Хаттон, П. История как искусство памяти [Текст] / П. Хаттон. – СПб. : Владимир Даль, 2003. – 423 с.
14. Хейзинга, Й. Задачи истории культуры [Текст] / Й. Хейзинга // Хейзинга Й. Homo ludens. Статьи по истории культуры. – М. : Прогресс-Традиция, 1997. – С. 216–269.
15. Яковенко, Н. Вступ до історії [Текст] / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 275 с.

Summary

Korzh, Anna. Post-modernist transformation of the historical memory.

Forming of post-modernist thought is topical for the revival of the Ukrainian culture, its liberation from the domination of the ideological cliché, stereotypes. In the article the analysis of the configuration of historical memory has been carried out in the context of post-modernist paradigm.

Keywords: historical memory, postmodernism, reality, metaphor.

Отримано 25.11.2011